

MONOK ISTVÁN

Az intézményi könyvtárak szerepe a nemzeti kulturális identitás kialakulásában Magyarországon a 18. században

Az anyanyelvi kultúrák kialakulása, intézményrendszerük kiépítése a kora újkori modern államfelfogás megszületésével párhuzamosan történt. A nyugat-európai királyságok, illetve fejedelemségek kulturális politikájának eltérő hangsúlyai mellett ugyan, az előbbi állítás talán közös jelenségének mondható. A közép-európai népek azonban nem nemzeti királyok alattvalóiként éltek, és a kora újkori történelmük általánosságban a folyamatos háborúk korszakaként írható le. A középkori Magyar Királyság 1526 és 1541 közötti széthullása az oszmán török hódításnak is köszönhető, és az ország jelentős része tényleges török területté vált. A töröknek a Kárpát-medencéből történő kiűzése (1683–1699) a felszabadulást jelentette, ugyanakkor az ezt követő időszakban a Habsburg Birodalomba való integráció mentén, a politikai függés mellé a német kulturális és civilizatorikus hatás megerősödése a magyar nemzeti intézményrendszer kialakítását késleltette.¹

Összetettebbé válik a kép, ha tudjuk, a magyar kulturális öntudat kialakulása szempontjából a 18. században három országot kell látó körünkbe vonni. Ez a helyzet egyben a magyar kultúra erősen regionális jellegét is kiemeli. A Horvát Királyság, a Magyar Királysággal társultként a magyar korona alatt alakította intézményrendszerét. Ezekben a királyságokban a hivatalos adminisztratív nyelv a latin volt.² Az Erdélyi Nagyfejedelemség (Grossfürstentum Siebenbürgen) tőlük független állami léttel bírt, a hivatalos nyelv az országban a magyar volt. Mindhárom, önálló országgyűléssel bíró állam a Habsburg Birodalom része volt.³ A Magyar Szent Korona államaiban létező *hungarus* tudat a

1 A magyar művelődéstörténetírás utolsó 50 évében több olyan összefoglalás is született, amely a 18. század művelődését eltérő korszakolással, és eltérő szemlélettel jellemezte. A nagy klasszikus, Kosáry Domokos a barokk és a felvilágosodás gondolkodástörténeti keretében, alapvetően intézménytörténetet írt, módszeresen számbavéve a kulturális élet valamennyi akkor létező ágazatát (Kosáry, 1996). Ez a mű a 18. századot kronologikusan értelmezi, vagyis az 1700 és az 1800 közti időszakként, míg Kósa (1998) a kora újkor részeként tárgyalja a század első két harmadát (Bitskey István, Tóth István György), az utolsó harmadot „a polgári társadalom kora” cím alatt (1770–1920). Megjegyzendő, hogy „Magyarország” mindkét kézikönyv számára „Magyarország és Erdély”.

2 A horvátok nyelvhasználatára és írásbeliségére összefoglalóan lásd Názor – Bratulić – Tomasović 2002.

3 Erdély 1541 és 1848 között bírt a Magyar Királyságtól független államisággal.

Koronához, illetve a királyhoz tartozást jelentette mindazok számára, akik akár szlovákként, németként, szerbként, horvátként, magyarként, ruszinként, vagy más nemzetiségiként itt éltek (vö.: Klaniczay, 1993). Erdélyben a *transylvanus* tudat folyamatosan erősödött a 18. század közepéig, de azután egyre inkább az egyes népek önazonosságtudata lépett ennek a helyébe (*hungarico-transylvanus*, *siculo-transylvanus*, *saxo-transylvanus*). Az itt élő románok és örmények nem képeztek államalkotó közösséget, kulturális önmegfogalmazásuk a 18. század közepétől vált erőssé, testesült meg intézmények létrehozásában, így könyvtárak alapításában is.

Egyházi szempontból is bonyolult a kép.⁴ A katolikus egyházi szervezetben a Gyulafehérvár központú Erdélyi Püspökség a magyarországi Esztergomi Érsekséghez tartozott, ahogy a Zágrábi Püspökség is. A református, a római katolikus és az unitárius egyház Erdélyben csak magyarokból állt, volt továbbá magyar evangélikus egyházi szervezet is. A szászok evangélikusok voltak, a románok a görögkeleti rítust többségükben – elismerve a római pápa főségét – görögkatolikusra cserélték (unitus egyház),⁵ az örmények pedig a Lembergi, majd 1742-től a Gyulafehérvári Egyházmegyéhez tartoztak, a római katolikus püspök egyben az örmények apostoli kormányzója is lett (Puskás 2006). A Királyi Magyarországon a szlovákok katolikusok és evangélikusok, a magyarok jellemzően katolikusok, reformátusok és lutheránusok voltak, míg a jelentős számú német lakosság részben lutheránus, részben katolikus.

A horvátok a 17. század közepétől alakították ki azt az elméletet,⁶ amelyre támaszkodva a 18. század végére kialakult egy horvát kulturális öntudat, amelynek önálló intézményei a 19. század első harmadától kezdve a horvát nyelv ápolását, a horvát nyelvű művelődést tűzték ki célul. A továbbiakban a horvát területekkel, az ott alapított könyvtárakkal nem foglalkozunk, csak megjegyezzük, hogy a mai Horvátország északi része, a Dráva és a Száva folyók közti terület (többé-kevésbé: Szlavónia) vegyes lakosságú volt (horvát, magyar), és csaknem egységesen római katolikus. A 18. század elején még meglévő magyar protestáns gyülekezetek nem tudtak megerősödni annyira, hogy külön intézményi rendszert, így könyvtárakat hozzanak létre. A Dráva és a Mura közötti részek a Magyar Királyság déli megyéihez tartoztak (Somogy, Zala), és nem a Horvát Királysághoz. Egyházszervezetileg

4 Az elmúlt két évezredben a magyarországi és a romániai kutatócsoportok is foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Itt csak néhány tanulmánykötetet említek: Crăciun – Ghitta 1995; Crăciun – Ghitta 1998; Balla – Sterbling 1998; Illés 1999; Andor – Tóth 2001.

5 Az unitus egyház kialakulásának történetét a bécsi és a gyulafehérvári egyetemek által vezetett nemzetközi kutatócsoport vizsgálta, tekintette át az eddigi szakirodalmat. Munkájuk eredményeként, teljes bibliográfiával két kötet látott napvilágot: Marte et al. 2010–2011.

6 Ezzel összefüggésben lásd Bene 2000.

az imént említett földrajzi egységek a Pécsi, a Veszprémi, illetőleg Zágrábi Püspökségekhez tartoztak, amelyek az Esztergomi Érsekség részei voltak.

A korai újkori magyarországi és erdélyi könyvtártörténet egyik alapvető jellegzetessége, hogy az intézményi könyvtárak állományának tudatformáló, műveltségi jelleget kialakító szerepe sokkal jelentősebb, mint a nyugatibb európai országokban. Ennek a jelenségnek az oka az általános szegénység, és ezzel szoros összefüggésben, az országokban lévő könyvanyag kis száma. Ez jelentette a helyi könyvkiadás kis volumenét, és a könyvkereskedelmi intézmények hiányosságát is (Borsa 1973; Borsa 1996; Csapodi 1942; Cushing 1969; Monok 2008). Állandó könyvesboltokról először csak a 19. század elején tudunk, addig a nyomdászok mellett a könyvkötők, vándor könyvkereskedők, illetve más termékekkel kereskedő személyek foglalkoztak a könyvek forgalmazásával (Pavercsik, 1999). Az iskolai, plébániai, parochiális, vagy városi könyvtárak anyaga így a helyi értelmiségiek (tanító, tanár, papi személyek, jogász, orvos) által sokkal inkább használt volt, mint azokban az országokban, ahol magán szakkönyvtárak gyűjtésére megvolt a lehetőség. Ugyancsak sokkal jelentősebb az iskolai időben olvasott könyvek hatása, és még inkább a külföldi tanulmányutakon kézbevett, olvasott, és anyagi lehetőségektől függően megvett művek szellemi, tudatformáló ereje.

Ebben a helyzetben az egyes, főként egyházi intézmények könyvtárainak gyűjteményszervezési politikája, lehetőségeik a könyvanyag gyarapításában meghatározó jellegűeknek mutatkoztak a nemzeti nyelvű kulturális élet megalapozásában, formálásában. Ennek megfelelően az érseki és püspöki könyvtárakat is, az előadásunk tárgyát képező szempontból vizsgálat alá kell venni. Ez utóbbi azért is fontos, mert 1606-tól a magyar katolikus egyházban kánonjogi előírás volt az, hogy papi személy a könyveit nem hagyhatta oldalági rokonaira, csakis a saját egyházára.

A Habsburg udvar Magyarországot és Erdélyt modernizálni akarta, egyben katolizálni, és a lehetséges mértékig németesíteni is. Az udvarnak a 17. század végén elfogadott reformtervezete, az *Einrichtungswerk* persze csak az elvi, és az igazgatási kereteket szabta meg (Kalmár – Varga 2010; Hodson 2007), a törvényalkotásban az udvar kompromisszumokra kényszerült, és persze nem is akarta törvénybe iktatni számos olyan lépését, amelyet a valóságban megtett. A *de jure* és a *de facto* állapot közti különbségre jó példa a protestáns értelmiség újratemelését akadályozó útlevél politika, amelynek gyakorlata *numerus clausus*t jelentett a lelkészek és tanárok számát illetően.⁷

7 Nem volt az országban protestáns egyetem, így mindegyik felekezet (lutheránus, kálvinista, unitárius) németországi, svájci és hollandiai képzőhelyekre küldte a fiatalokat tanulni.

A vallási hovatartozás kérdése, az egyes egyházak erőssége, udvari, állami támogatottsága nagy szerepet játszott az országok kulturális jellegének alakulásában, változásaiban. Miután az udvar politikájának közvetlen anyagi hatásai is voltak, az intézményrendszer erőssége, és ebben a könyvtárak gazdagsága, a friss, a kortárs könyvanyag beszerzési lehetősége is gyakran függött ettől. Ha például az 1670 és 1740 közti főrendi előléptetéseket nézzük (bárói és grófi címek adományozása), jól látszik, hogy protestáns nemes ilyenben nem részesült. Különösen látványos ez az olyan családok esetében, ahol a testvérek közül valamelyik katolizált, és rögtön arisztokrata lehetett (ilyen például a Szirmay család). Az emberi természet örök jellegét mutatja, hogy így persze a legtehetségtelenebb lett főnemes, akinek olvasmányaiiban – összehasonlítva lutheránus testvérével – sok *lacuna* mutatkozik.

A vallási kérdés a magyar kulturális öntudat alakulásában nagyon összetett szerepet játszott,⁸ és napjainkig ható szemléleti különbségeket okozott. És nem csupán abban, hogy ma ki, hogyan ítéli meg a magyar nyelvű magyar kultúra kialakításában játszott egyházi szerepet, hiszen a 19. század második felétől időről időre megjelennek azok a kérdések a művelődéstörténeti szakirodalomban, amelyek a „ki az igaz magyar” – egyébként teljesen értelmetlen – kérdést vallási összefüggésben teszik fel. A Magyar Királyság arisztokrata családjainak többsége a 17. század második harmadától rekatolizált. Politikailag ez volt az egyik alapja a Habsburg udvarral való együttműködésnek a török kiűzését illetően. A század utolsó harmadában azonban többségük számára világossá vált, hogy a Habsburg korona alatt egyesülő középkori Magyar Királyságban a magyar családoknak csak mellékszerep jut majd. Ezért is alakították ki az udvari modernizációs tervszel szemben a saját elképzeléseiket, amelynek határozott kulturális elemei is voltak (Kalmár – Varga 1993). Ezen belül a könyvkultúrának, illetve annak intézményeinek (nyomda, könyvtár) is meg volt a maga szerepe (Berlász 1974; Tóth 1986; Szarvasi 1936; Kelecsényi 1988).

Maga a magyar katolikus egyház is szembesült ezzel a problémával. A protestantizmus visszaszorítása, vagyis az ország rekatolizációja érdekében elfogadta az udvar támogatását, de egyrészt a magyar nyelvű Erdély függetlensége megtartását is helyeselte (annak protestáns többsége ellenére), másrészt próbálta az osztrák egyháztól független entitásként felmutatni magát. Ez utóbbi abban nyilvánult meg, hogy megíratták a *Magyar egyháztörténetet* (*Historia ecclesiastica Hungariae*), amelynek kiadását ugyan az osztrák jezsuiták sokáig akadályozták, de a mű, a renden belüli francia segítséggel mégiscsak napvilágot látott (Dünmerth 1987). A Bécsben, Krakkóban, itáliai egyetemeken tanuló katolikus magyarok

⁸ Legújabbban egy „külső szem”, az Egyesült Államokban élő Vermes Gábor a kulturáltsági szintek, ízlések, a mentalitás változásait kifejezetten politikatörténeti időhatárok között tárgyalta összefoglalóan: Vermes 2011.

igyekeztek magyar szentekről, magyar egyháztörténeti kérdésekről disputálni, és ezt a katolikus arisztokrata családok is támogatták.

Az ország 18. századi modernizációjában a szerzetesrendeknek nagy szerepet szánt mind az osztrák, mind a magyar oldal. A magyar jezsuiták a 17. század közepéig folyamatosan törekedtek arra, hogy a *Provincia Austriacatol* független *Provincia Hungaricat* is létrehozzák (Lukács 1989), törekvéseiket azonban a rend betiltásáig (1773) nem koronázta siker. A magyar katolikus arisztokrata családok támogatása ezért is fordult a jezsuiták helyett a ferencesek irányába. Természetesen azért is, mert a lakosságnak az utóbbiakhoz nagyobb bizalmuk volt tekintve helytállásukat, hiszen a török uralom alatti területet a ferences atyák kivételével gyakorlatilag minden pap elhagyta. A jezsuita és a pálos missziók a jó akarat elnyerésére elegendőek voltak ugyan, de a bizalom inkább a ferencesek irányában mutatkozott.

A szerzetesrendek könyvtárai azonban mostani tanulmányunk tárgya, vagyis a kulturális önszemlélet formáinak kialakításában nem játszottak kiemelkedő szerepet, kivéve a jezsuita egyetem, illetve jogakadémia gyűjteménye, valamint néhány piarista iskola könyvtára. Közvetetten természetesen a többi rendet is a látókörünkbe kell vonni, hiszen a 18. század elejétől fogva tervezetten alakított „Magyarország Mária országa” nem katolikus fogás a rekatolizáció érdekében, hanem az Eszterházyak, a Batthyányak és a többi főnemesi család tagjai által is aktívan támogatott, végső céljában az átlagos műveltségi színvonal emelését célzó törekvések szolgálatába állított kultusz-választás. Ez a kultusz a Szent István által a Szűzanyának felajánlott ország történelmét, kitartását, és persze egyházát is propagálta.⁹

Kétségtelen azonban, hogy a 18. századi főpapi könyvtárak azok az egyházi gyűjtemények sorában, amelyek aktív, és sokszor közvetlen szerepet játszottak a magyar nemzeti kultúra intézményei megteremtését célzó törekvések kialakításában (Berlász 1974a). A főpapi udvarok szellemisége, a kanonoki réteg tagjai, illetve a főpap környezetében élő világi értelmiségiek foglalmazták meg ezeket a törekvéseket konkrétan is, és alakították az egyes könyvtárak gyarapításának tematikus összetételét (Travnik 1933). Még hozzá úgy, hogy ezek a könyvtárak a magyar történelem, a magyarok, és a velük együtt élő népek múltjának, szokásainak tudatosan szervezett forrásbázisává válhassanak. Nem tudunk olyan könyvtárat mondani, ahol ne lett volna külön *hungarica* szak, ami nem a magyar nyelvű könyveket jelentette, hanem a tematikus *hungaricumokat*. A főpapok persze az ország politikai vezető családjaiból kerültek ki nagyobb részt. Eszterházy, Batthyány, Széchenyi, de más családnevek is gyakran tűnnek fel az egyházmegyei *schematismusok*ban. Kulturális politikai törekvéseikben számos

9 A könyvtárnyi szakirodalom három eltérő szemléletű írását idézem: Tüskés – Knapp 2002; Mikos 2010; Varga 1994.

közös vonás látszik azokkal, akik akár régi köznemesi családból valók (Telekesy István egri, Padányi Bíró Márton püspök), akár jobbágyszármazásúak voltak (Klimó György pécsi püspök). A főpásztor első gondja természetesen a papi utánpótlás nevelés volt. A hazai nagyszombati 1566-ban alapított papnevelde mellett ugyanis csak Kassán volt teológiai tanítás (1657-től), de főleg Bécsben, Grácban, illetve itáliai városokban képezték papjainkat. A török kiűzése után sorra alakulnak úgynevezett papi szemináriumok Magyarországon és Erdélyben is (1709 Eger (1760-ban a kassai jezsuita szeminárium is ide költözött), 1711 Veszprém, 1718 Nyitra, 1720 Vác, 1732 Győr, 1733 Kalocsa, 1746 Pécs, 1751 Gyulafehérvár, 1753 Kolozsvár, 1777 Szombathely).¹⁰ A helyi kulturális önszemplélet kialakításában a helyben képzett papok komoly szerepet játszottak. Jól követhető ez az öntudatosodás az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben fennmaradt plébániai és papi magánkönyvtárak anyagának vizsgálatakor.¹¹ A magyar történelem, a magyar szentek élete, a magyar egyházi múlt értékeiről szóló könyvek állandó szereplői a legkisebb gyűjteményeknek is. Az említett szemináriumok könyvtárait sorra az alapító püspök magánkönyvtárára alapozták. A kulturálisan, és nemzetiségében is tudatos püspök könyvtára pedig intézményi gyűjteménnyé válva hatásában egyértelművé tette a könyvanyagnak ezt az üzenetét.

Külön kiemelek három püspöki könyvtárat a sorból: a pécsi Klimó György 1774-ben közösségi használatúvá nyilvánította gyűjteményét, és ez a mai napig a Pécsi Tudományegyetem Könyvtárának is a része (tulajdonjoga a püspökségé maradt) (Kókay 1999; Horváth 2000; Csajághy 2000). 1785-ben készült el az az épület Egerben, amelyben Eszterházy Károly püspök egyetemet szeretett volna alapítani. Könyvtárát is ennek megfelelően gyarapította (Antalóczi 1996). A császárral nem egyetértve több kulturális és egyházi politikai kérdésben, egy új magyar egyetem létrehozását az udvar nem engedélyezte. Ugyanígy az erdélyi püspök, Batthyány Ignác végrendeletében nem egyszerűen egyházmegyéjére hagyta könyveit (ahogy ezt a kánonjog számára előírta), hanem „Erdély katolikus lakosaira” (Jakó 1997), vagyis lényegében katolikus nemzeti könyvtárat alapított (1798; majd látjuk, hogy egy évtized múlva a református magyarok, és a lutheránus szászok is saját nemzeti gyűjteményt mondhattak már magukénak).

A püspöki könyvtárak egy másik szempontból is figyelemre érdemesek. A magyarországi bibliofília szép fejezete kötődik a 18. századi főpapokhoz (Monok 2002; Monok – Budai – Hapák 2006). Ez sem független a nemzeti kulturális öntudat jelenségeitől. A bajorországi, vagy éppen a württembergi

10 A magyarországi és erdélyi felsőoktatási intézmények lexikonszerű számbavétele, rövid történeti bemutatással és bibliográfiával: Szögi 1994.

11 A források: Zvara 2001; Holl 2000; Holl 1982.

szerzetesi könyvtárak feloszlata, vagy a 18. században Itáliában nagy számban a könyvpiacra kerülő ősnymtatvány, illetve középkori kódexek közül a magyar vonatkozású darabokat ekkor vásárolták meg.¹² Emellett a kortárs szellemi áramlatok könyveit is megszerezték, és ennek a könyvanyagnak a hatása nem lebecsülendő (vö.: Guilbaud 2005; Granasztói 2005; Ring 2005). A teológia mellett főként a kortárs történeti és a földrajzi tárgyú művek jelentették ezt a modernséget. Ha megnézzük a Mária Terézia által újonnan alapított Szombathelyi (1777) püspökség első két főpásztorának a könyvtárát (Szily János, Paul Herzan), akkor a 18. század végének egyik leginkább francia orientáltságú egyházi gyűjteményt láthatjuk (vö.: Tóth 2002). Ugyanígy kiemelhetjük a kalocsai érsek, Patachich Ádám (érsek 1776–1784) monumentális könyvgyűjteményét, amelyet utóda Kollonich László (érsek 1787–1817) gyarapított félszázezresre, akkor pontosan követhető, hogy a feloszlátott rendek könyvtárainak milyen szempontú válogatását követték a vásárlásban (Boros 1994). Éppen e kalocsai példa húzza alá a főpapi könyvtár nemzettudat építő szerepét, hiszen az 1791-től itt, a könyvek beszerzésében, válogatásában is segítő Katona István (1732–1811) jezsuita historikus adta ki a 19. század első felének legnagyobb magyar történeti okmánytárát 42 kötetben 1779 és 1811 között (Hauer 1911).

A katolikus egyház vezetői, papsága, így ennek megfelelően intézményi rendszere, nyomdáival – köztük a 18. században legproduktívabb nagyszombati egyetemi kiadó – könyvtáraival, ugyanígy a kialakított katolikus (majd a 19. században nemzeteivé vált) kultuszaival, az egyház tudós tagjainak a magyar történelmet feltáró módszeres tevékenységével, kétségtelenül a történelmi Magyarországon (Kárpát-medence) élő népek kulturális felemelésén, gondolkodásuk modernizálásán is dolgozott. A katolikus egyház egyetemessége, a Habsburg családhoz, udvarhoz való kötődése miatt azonban számos olyan kompromisszumra kényszerült, amely egyik itt élő nép kulturális önszemléletének sem lehetett elfogult támogatója. Egyházként, mint intézmény. De tagjaiban, sokszor vezetőiben, természetesen igen. Azzal együtt, hogy a 18. század végéig a katolikus egyházi intézmények sokkal inkább voltak hungarus intézmények, mint magyarok, a század második felében az akkor modernnek mondott gondolkodás, illetve az erre való képzés képviselőivé is váltak. Elég itt arra utalni, hogy a legelső gazdasági felsőoktatási intézményt a piarista rend alapította Szencen 1763-ban (*Collegium Oeconomicum*), amelynek könyvtára teljesen korszerű gyűjtemény volt (Hegyi 1978). Geometria, építészet, kereskedelmi számtan, könyvvitel, gazdaságtan, fizika, német nyelv és a kereskedelmi levelezés, fölmérés, építészet, hidraulika, matematika, filozófia és közgazdaságtan. Ám csaknem egészében

12 Feltűnő, hogy ez a főpásztoroknak ez a tevékenysége, párhuzamosan a magyar arisztokrácia tagjaival, a 19. század végén újra határozottan felerősödött. Jó példa erre Pauer János (székesfehérvári püspök 1876–1889), vagy Apponyi Sándor gróf.

német nyelven. Tudunk olyan példákat említeni, amikor egy-egy magyar püspök, hogy modernizálja a papképzés könyvanyagát, a korszerű olasz teológiai műveket latinra fordította, ám az is igaz, hogy a 18. század utolsó harmadában már a fordítás nyelve egyre gyakrabban a magyar lett.¹³

Mielőtt a protestáns intézményi könyvtárak kulturális identitást formáló erejére térnénk, térjünk vissza néhány gondolat erejéig a papokat képző intézetek, illetve a szerzetesi közösségek gyűjteményekhez. A Kárpát-medence más nemzetiségei sorában ugyanis hasonló jelenségekről számolhatunk be. A ruszinok görögkatolikus hívekként, megőrizve az egyházi szláv liturgikus nyelvet 1771-ig az egri püspök egyházigazgatása alatt éltek. XIV. Benedek pápa ekkor hozta létre a független Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegyét, részben elismerésül annak a munkának, amelyet Olsavszky Mihály (1697–1767) végzett, aki 1746-ban Máriapócsan alapított papneveldet és könyvtárat, hogy a római katolikus képzéstől részben különválassa az utánpótlás nevelését. Miután 1777-ben létrehozták a Nagyváradi Görögkatolikus Püspökséget is, a paphiány enyhítésére 1778-ban Ungváron önálló szeminárium létesült könyvtárral. A ruszinok kulturális öntudata azonban csak a 19. század második felére alakult úgy, hogy független nem egyházi intézményeket is létrehozzanak (Bottlik 1997; Doncev – Szőke 2007). A Habsburg udvar a ruszinok, és Erdélyben a románok megnyerését is határozottan támogatta (azért is, hogy a magyarokkal szemben kihasználhassa őket).

A románok önszerveződése azonban részben ettől függetlenül indult el. Ennek egyik első eredmény a Balázsfalván 1758-ban létrehozott szeminárium, nyomda és könyvtár.¹⁴ A román kulturális törekvések¹⁵ legjelentősebb képviselője Inochenție Micu-Klein (1692–1768) volt, aki 1729-ben lett a Gyulafehérvári és Fogarasi román görögkatolikus egyházmegye főpásztora, 1737-be helyezte át székhelyét Balázsfalvára. Az itteni szemináriumi könyvtár 1747-es katalógusa (Bíró – Monok – Sipos 2012) már határozottan az ő szellemiségét mutatja. Az addig megjelent kevés román nyelvű könyvanyag jó része megvolt itt, és feltűnő a katolikus teológiai anyag frissessége. Bizonyára tanulmányai idején, Kolozsvárt és Nagyszombatban vásárolta ezeket. Annak ellenére, hogy a legtöbb román nyelvű könyvet még a 19. század elején is Budán adták ki az Egyetemi Nyomdában (Veress – Domokos 1982; Király 2003), a balázsfalvi szeminárium, majd gimnázium a román értelmiség nevelésében komoly szerepet játszott.

13 Így például Ludovico Antonio Muratori, vagy Paolo Segneri művei esetében is, amelyeket Magyarországon latinul és magyarul is kiadtak. Vö.: Sárközy 2001; Száraz 2008; Szelestei Nagy 2000; Szelestei Nagy 2010, 100–112.

14 Összefoglalóan lásd Jakó 1976, 252–257; Mârza 2005a, 155–162.

15 Összefoglalóan, teljes bibliográfiával: Stanciu 2010.

A román szakirodalomban felbukkan ugyan az a nézet, hogy a néhány tucat könyvet őrző 17. századi gyulafehérvári román püspöki gyűjteményt, mint román nemzeti könyvtári előzményt kellene tekintenünk (Márza 2005, 133–154), erre semmilyen forrás nem utal. A 18. század közepén a románok elsődlegesen a román népnek, mint államalkotó erőnek az elismerését kérték a császártól, amely elismeréssel a magyarok, a székelyek és a szászok mellett egyenjogúvá válhattak volna ebben a tekintetben. Micu-Klein törekvése is alapján ez volt, ám az általa alapított intézmények hatása a román papságon túlra is mutatott.¹⁶

A magyar kulturális identitás kialakítása szempontjából a protestáns egyházak anyanyelvűségi programjának, intézményi rendszerének karakteresebb szerep jutott. Köszönhető ez mindenképpen annak, hogy az 1541-ben önállóvá vált Erdélyi Fejedelemség hivatalos nyelve a magyar lett, a fejedelmek magyarok voltak, többségük protestáns, a 17. században pedig csak kálvinista. A 16. században létrehozott református kollégiumi rendszer, annak 17. századi megerősítése¹⁷ egyértelműen abban az irányban hatott, hogy a magyar nyelv irodalmi nyelvvé tudott válni, és megteremtődött a különféle szakmák magyar szókincse is. Ahogy Magyarországon a tizenöt éves háború (1591–1606), Erdély történetében a legsúlyosabb csapán az 1658-as tatár-török invázió volt, a hadművelleti területté vált ország számos intézménye elpusztult. A fejedelmi székhely, és az ottani református kollégium, könyvtárával együtt a tűzvészek martaléka lett. A kollégium újjraalapítása után elveszítette vezető szerepét.

Erdély és Magyarország Habsburg Birodalomba integrálásának kezdetén azonban még a valamennyi protestáns középfokú intézmény működött.¹⁸ 1760-ra ezek közül többet alsószintű iskolává minősítettek, könyvtáruk szétszóródott (Szatmár, Zilah, Nagybánya, Szászváros református kollégiumai).¹⁹ Ez a Habsburg udvar által teremtett helyzet azonban azt is eredményezte, hogy az erőket koncentrálták, vagyis Magyarországon Sárospatak, Debrecen és Pápa maradt központi kollégiumnak, ezekben a teológiai felsőfokú képzést is megszervezték a lelkész utánpótlás segítésére. Ugyanez a koncentráció alakult ki Erdélyben is, ahol a Kolozsvár, Nagyenyed és Marosvásárhely maradt erős kollégiumnak a 18. századra (vö.: Albert 2009; Pálfi 2009).²⁰ Az erdélyi kálvinista könyvtárak, ahogy az egyház is, biztos támaszt találtak a református arisztokrácia tagjaiban (Teleki,

16 E téren tanúsított türelmetlensége volt az oka konfliktusainak a magyar rendekkel, és Mária Teréziával is. Ezért is kellett élete végén elhagynia Erdélyt, Rómában halt meg.

17 1530-as évek: Pápa, Sárospatak, Debrecen, 1557: Marosvásárhely, 1622: Gyulafehérvár, Kolozsvár, Nagyvárad, 1662 Nagyenyed

18 Összefoglalóan lásd Mészáros (1981) vonatkozó fejezeteit.

19 A könyvtártörténeti forrásokat lásd: Fekete – Bura – Monok – Varga 1988; Oláh 2009.

20 A könyvtártörténeti források: Monok – Viskolcz – Tonk 1991.

Bethlen, Bánffy, Kemény stb.), és létrejött egy csak Erdélyre jellemző intézmény is, a Református Főkonzisztórium (Sipos 2000). Ennek feladata volt többek közt a református egyházat szolgáló nyomdák támogatása, illetve a kollégiumi könyvtárak anyagának ápolását biztosító anyagi eszközök előteremtése is. Gyakran az arisztokrata család könyvtárának adományozásával is segítette ezeket a könyvtárakat. Teleki József, majd felesége, Bethlen Kata a nagyenyedi kollégiumot támogatta így. Utóbbi könyvtár Erdély legnagyobb magyar nyelvű könyvgyűjteménye volt (Simon – Szabó – Deé Nagy 1997). A Teleki család 18. század végi generációinak több tagja alapított nemzeti rangú könyvtárat. Teleki Sámuel (1739–1822) például Marosvásárhelyt 1802-ben a róla elnevezett könyvtárat tette az erdélyi kálvinista magyarok központi gyűjteményévé (Deé Nagy, 1997). Az ebben a városban lévő református kollégium könyvtárával együtt ez az állomány jóval meghaladta a Pesten, Széchényi Ferenc által alapított *Bibliotheca Regnicolaris* (a mai magyar nemzeti könyvtár) nagyságát. A könyvtárak anyagára támaszkodva 1793-ban Marosvásárhelyen megalakult az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság, amelynek legállandóbb, legszilárdabb alapját a kollégium tanárai és volt diákjai jelentették (Jakab 1884; Éder 1978). Egy másik Teleki, József (1790–1855) Pesten alapította a mega Magyar Tudományos Akadémia könyvtárát, és lett a Tudós Társaság első elnöke (1825) (Magyar T. A. K. 1976; Fekete 1976).

Az erdélyi református kollégiumok könyvtárainak 18. századi katalógusai egyértelműen mutatják, hogy a magánadományok mellett az intézmények is hangsúlyt fektettek arra, hogy a *hungaricum* és *transylvanicum* gyűjtés rendszeres legyen. Ha nem tudták a nyomtatott könyvet megvásárolni, gyakran kézzel lemásolva őrizték az Erdély történeti munkákat. A főúri hagyatékokkal jutottak a legtöbbször a középkori magyar nyelvemlékekhez, illetve értékesebb, és ritka 15–17. századi magyar, vagy magyar vonatkozású anyaghoz.

A magyarországi kálvinista kollégiumok könyvtárainak összetétele hasonlóan alakult. Emellett kiemelném azt a szerepet, amelyet a debreceni kollégium betöltött a török megszállás alól felszabadított területeket. Létrehozta az úgynevezett *patricula* rendszert, amely kezdetben úgy működött, mint az egyházi szervezetben a *filiák*. A 18. század közepére ezek az iskolák – Nagykőrös, Mezőtúr, Hódmezővásárhely – megerősödtek, önállóvá váltak, könyvtáruk nagysága elérte a 800 – 1000 kötetet (Földesi – Imre – Varsányi 1990; Ádám – Joó 1896). Köszönhetően a jelentősebb hatású tanárok könyvadományainak, sokszor nagyon modern könyvanyagot tudhattak magukénak.²¹

21 Ilyen volt például Nagykőrösön Losontzi István és Balla Gergely könyvhagyatéka. Vö.: Bajáki – Bujdosó – Monok – Viskolcz 2009, 350–358.

Ezen a ponton külön kiemelném azt a jelenséget, amely ismét egy paradoxon a magyar történelemben. A kálvinista egyháznak nem volt egyetemes szervezete. Működött a szolidaritás persze, hiszen a svájci és a hollandiai gyülekezetek vásárolták meg, és ezzel szabaddá tették például a Habsburg udvar által gályarabnak eladott magyar protestáns lelkészeket és tanárokat (1670-es évek). Ugyanígy támogatták a magyarországi és az erdélyi diákokat, ha azok eljutottak az ottani egyetemekre (ma is működnek még a 17. század végén, 18. század elején erre a célra létrehozott alapítványok). A 18. század elején a Magyarországra és Erdélybe visszatelepülő szerzetesrendek például az ausztriai, bajorországi, vagy lengyelországi anyakolostorból, illetve a nyugati és itáliai provinciák rendházaiból komoly könyvadományokat kaptak, hogy segítsék az indulást. Ne feledjük ezeknek a rendeknek mindenütt komoly pasztorizációs szerep jutott, hiszen nagyon kevés világi pap volt a területen. Milyen könyveket adtak ajándékba? Nem a legújabbakat, hanem a helyben már nem nagyon használt, és persze régebbi könyveket. A katolikus Magyarország így olvasmányanyagában archaikussá vált, amely archaizáló tendencia – a latin nyelv központi szerepe miatt is – egyébként is általános jelenség volt (Monok 2007, 35–38). Ez akkor is így van, ha tudjuk, és említettem is, hogy például a piarista rend nagyon korszerű oktatást végzett, vagy hogy egyes főpapok tudatosan törekedtek a kortárs könyvanyag megvásárlására is. A protestáns egyházaknál ez a jelenség nem, vagy sokkal kisebb mértékben érvényesült, főként a magyar nyelvet a központba állító kálvinistáknál. Ne feledjük, hogy a lutheránus hívek többsége német ajkú volt, vagy szlovák.

Az evangélikus kollégiumok könyvtárai is jól mutatják, hogy a könyvanyag használói főként németek voltak. A 18. század végéig a kollégiumok német többségű városokban voltak. Közülük csak Késmárkon, Eperjesen, Pozsonyban majd Sopronban vált a szlovák, illetve a magyar diákság számottevő létszámúvá. A 18. században a pozsonyi lett igazán jelentős, ahol külön ki kell emelnünk Bél Mátyás (1684–1749) szerepét, aki 1714-től lett az intézmény munkájának irányítója (Tóth 2006, Bevezetés). Nemzetközileg elismert tudós, Magyarország föld- és természetrajzának, történelmének nemzetközi bemutatásán programszerűen dolgozott. Könyvtárát is intézményére hagyta, amely ezzel komoly *hungaricum* gyűjteménnyé vált.

Az erdélyi lutheránus kollégiumok közül kiemelkednek a 16. századi alapításúak, Brassó és Nagyszében.²² Az erdélyi szász történetírók több generációja indult el ezekből, azok, akik a legnagyobb *transylvanicum* gyűjteményeket hozták létre, és hagyták halálukkor az *alma materre*. A *transylvanus* tudat kialakításában nekik komoly szerep jutott.

22 A könyvtártörténeti források: Monok – Ötvös – Verók 2004

Igazságtalan lenne, ha egy gondolatban nem emlékeznénk a két erdélyi unitárius kollégiumról, illetve ezek könyvtáiról. Az 1566-ban alapított kolozsvári iskola a 17. században Erdélyben a legmodernebbnek számított. Könyvtára akkor vált jelentőssé, amikor 1738-ban egyesítették a gyülekezet könyvtárával, így igazi filozófiai és teológiai kincsestár jellege mellett az erdélyi unitarizmus történetének részletes dokumentációjára is törekedhetett. Erdélynek a Habsburg Birodalomba integrálásának protestáns oldalon a legnagyobb vesztese az unitárius egyház volt. Számos iskolát és templomot kellett elhagyniuk. Ezért is fontos, hogy még II. József uralkodása előtt a tordai kollégiumot meg tudta erősíteni. Mivel az unitárius iskolákban csak magyarok és lengyelek tanultak, így a magyar kulturális öntudatra nevelés mellett a két nép közös emlékezete újabb vonásokkal erősödött.

A felsőoktatási intézményeket,²³ és könyvtáraikat szándékosan hagytam mondandóm végére. Ezek az intézmények a szaktudományos értelmiségek képzésével a különféle nemzeti kulturális potenciált erősítették, a tananyagban, illetve az azt követő könyvtári háttérben nehezen fedezhető fel. A Nagyszombatról Pestre költöztetett egyetem könyvtára azonban, köszönhetően a 17–18. századi jezsuita történetírói generáció tagjainak (Hevenes Gábor (1656–1715), Timon Sámuel (1675–1736), Péterffy Károly (1700–1746), Kaprinai István (1714–1786), Pray György (1723–1801)) köszönhetően a magyar történelmi kutatás, és ezzel a magyar kulturális önismeret megkerülhetetlen gyűjteményévé vált (Tóth 1982; vö. még: Gunst 2000, 139–165).

Összegezve mondandómat tehát aláhúznám azt a tényt, hogy a magyarországi és erdélyi intézményi könyvtárak tartalmi összetételének alakulása a 18. században nagyban függött azoktól a magángyűjteményektől, amelyek integrálódtak a gyűjteménybe. A katolikus egyház ezt az integrálódást jogilag is előírta, de anélkül is megtörtént volna, hiszen a főpapok, a középpapság tudatosan törekedett a saját nemzetiségi kulturális közössége szellemi ápolásával. A protestáns egyházak, különösen a kálvinista és az unitárius ezen túlmenően még a magyar anyanyelvűségi programjukkal, a magyar államalkotó, egyházszervező és kulturális tevékenység múltjának tudatos felmutatásával maradandó nyomot

23 Egyetemek: (1) 1635 Nagyszombat, jezsuita egyetem, 1777-ben Budára, majd Pestre költözött. Ezen belül jött létre 1769-ben az Orvostudományi Egyetem elődjének számító intézet, Schola Medicinalis, amely 1848-tól önálló lett. Ugyanígy alakult 1782-ben a Műszaki Egyetem (alapításakor a Pesti Egyetem Institutum Geometricum-a), amely 1856-tól önálló. Ugyancsak 1787-ben az Állatorvostudományi Egyetem, amely 1851-től önálló intézmény. (2) 1657 Kassa, jezsuita akadémia (teológia, majd 1693-tól jog is). (3) 1735 Selmecbánya, Bányászati és Kohászati Egyetem. (4) 1797 Keszthely, Georgicon, Agrártudományi Egyetem. Jogakadémiák: (1) 1667 Eperjes, evangélikus teológia és jogakadémia; (2) 1693 Kassa, jezsuita jogakadémia; (3) 1718 Marosvásárhely, református jogakadémia; (4) 1777 Kassa, királyi jogakadémia; (4) 1788 Nagyvárad királyi jogakadémia. Tanítóképző: 1778 Győr

hagytak a kulturális önszemléletünkön. Ez a hatás különösen erős, mivel a 19. század első felének magyarországi és erdélyi reformmozgalmi sokszor élesen Habsburg ellenesek voltak, ami latens módon a katolikus egyház kritikáját is jelentette. Ugyanakkor szinte egyoldalúan csak a magyar nyelvű múltat mutatták fel, tartották a hagyományok átadása előterében, ezzel kárt is tettek, a latin, a német, és az egyéb nyelvű magyarországi kultúrát elfeledtették a magyarokkal, de a más nemzetiségekkel is. Így most ezek a nemzetiségek az együttélésnek csak az összeütközésekkel teli időszakára emlékeznek, arra, amikor már mindegyik magyarországi nemzetiség a maga kulturális intézményeire alapozva megfogalmazta önmaga kulturális identitását.

Felhasznált irodalom

- Ádám G. – Joó I. (1896). *A nagykőrösi Ev. Ref. Főgymnasium története*. Nagykőrös: Református Gimnázium.
- Albert T. (2009). *Az erdélyi református egyház a 17–18. században*. Budapest: METEM.
- Andor, E. – Tóth, I. Gy. (szerk.) (2001). *Frontiers of Faith. Religious Exchange and the Constitution of Religious Identities 1400–1750*. Budapest: CEU Press.
- Antalóczi L. (1996). *Az Egri Főegyházmezei Könyvtár története. 1793–1996*. Eger: Főegyházmezei Hivatal.
- Bajáki R. – Bujdosó H. – Monok I. – Viskolcz N. (szerk.) (2009). *Magyarországi magánkönyvtárak IV. 1552–1740*. (Adattár XVI – XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/4.) Budapest: OSZK.
- Balla, B. – Sterbling, A. (szerk.) (1998). *Ethnicity, Nation, Culture. Central and East European Perspectives*. (Beiträge zur Osteuropaforschung 2.) Hamburg: Krämer Verlag.
- Bene S. (2000). *Egy kanonok három királysága. Ráttkay György horvát históriája*. (Irodalomtörténeti füzetek, 148.) Budapest: Argumentum Kiadó.
- Berlász J. (1974). Könyvtári kultúránk a 18. században. In Szauder J. – Tarnai A. (szerk.). *Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok* (pp. 283–332). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Berlász J. (1974). Magyarország egyházi könyvtárai a XVI–XVIII. században. In Pintér M. (szerk.). *Régi könyvek és kéziratok* (pp. 221–226). Budapest: OSZK.
- Bíró Gy. – Monok I. – Sipos G. (szerk.) (2012). *Erdélyi könyvesházak V. 1541–1750. Vegyes források*. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/5.) Szeged: SZTE.
- Boros I. (1994). *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Borsa G. (1973). *A 16. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerlege*. (Hervay Ferenc és Csapodi Csaba hozzászólásával.) Magyar Könyvszemle 80, pp. 249–269. (Különlenyomat: Reneszánsz Füzetek 22. Budapest, 1973.)
- Borsa G. (1996). *A 16. századi magyarországi könyvnyomtatás részmerlege*. In Borsa G. *Könyvtörténeti írások. I. A hazai nyomdászat 15–17. század* (pp. 350–363). (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai. Új sorozat 6.) Budapest: OSZK.

- Bottlik J. (1997). *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári úniótól napjainkig (1646–1997)*. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány.
- Crăciun, M. – Ghitta, O. (szerk.) (1995). *Ethnicity and Religion in Central and Eastern Europe*. Cluj-Napoca: Cluj University Press.
- Crăciun, M. – Ghitta, O. (szerk.) (1998). *Church and Society in Central and Eastern Europe*. Cluj-Napoca: European Studies Foundation Publishing House.
- Cushing, G. F. (1969). Books and Readers in 18th Century Hungary. *The Slavonic and East European Review* vol. 108, pp. 57–88.
- Csajághy G. (2000). Klimó György könyvtáráról. In Boda M. – Kalányos K. – Surján M. – Tüskés T. (szerk.). *A könyv- és könyvtárkultúra ezer éve Baranyában. Tanulmányok* (pp. 91–94). Pécs: JPTE.
- Csapodi Cs. (1942). Könyvtermelésünk a 18. században. *Magyar Könyvszemle* 60. pp. 393–398.
- Deé Nagy A. (1997). *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Doncsev T. – Szóke L. (szerk.) (2007). *A keleti kereszténység Magyarországon*. (Kisebbségkutatás könyvek) Budapest: Lucidus Kiadó.
- Dünmerth D. (1987). Inchofer Menyhért küzdelmei és tragédiája Rómában (1641–1648). In Dünmerth D. *Írástudók küzdelmei. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok* (pp. 155–204). Budapest: Panoráma Kiadó.
- Éder Z. (1978). *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fekete Cs. – Bura L. – Monok I. – Varga A. (szerk.) (1988). *Partiumi könyvesházak, 1621–1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah*. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 14.) Budapest – Szeged: MTAK – JATE
- Fekete, G. (szerk.) (1976). *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1826–1976*. Budapest: MTAK.
- Földesi F. – Imre M. – Varsányi P. I. (1990). *A hódmezővásárhelyi Bethlen Gábor Gimnázium*. (Iskolák a múltból) Budapest; Tankönyvkiadó.
- Granasztói, O. (2005). Lecteurs hongrois de livres français. Diffusion et réception de la littérature française en Hongrie vers la fin du XVIIIe siècle. In F. Barbier – I. Monok (szerk.). *Les bibliothèques centrales et la construction des identités collectives* (pp. 255–261). (L'Europe en réseaux. Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918. – Vernetztes Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918. Bd. III.) Leipzig: Universitätsverlag.
- Guilbaud, J. (2005). La diffusion des idées jansénistes par le livre français en Europe centrale aux XVIIe et XVIIIe siècles. *Magyar Könyvszemle* 121, pp. 42–54.
- Gunst, P. (2000). *A magyar történetírás története*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- Hauer F. (1911). *Katona István emlékezete*. Kalocsa: Jurcsó Nyomda.
- Hegyí F. (1978). A szenci piarista Collegium Oeconomicum könyvtára. *Magyar Könyvszemle* 94, pp. 167–176.
- Hodson, B. A. (2007). The development of Habsburg Policy in Hungary and the Einrichtungswerk of Cardinal Kollonich, 1683–90. *Austrian History Yearbook* 38, pp. 92–107.

- Holl, B. 1982. Lo sviluppo del pensiero teologico alla luce del patrimonio librario del clero cattolico ungherese del primo periodo dell'Illuminismo. In B. Köpeczi – P. Sárközy (szerk.). *Venezia, Italia, Ungheria fra Arcadia e Illuminismo. rapporti Italo-Ungheresi dalla presa di Buda alla Rivoluzione Francese* (pp. 211–224). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Holl B. (2000). *Laus librorum. Válogatott tanulmányok*. Monok I. – Zvara E. (szerk.). Budapest: METEM.
- Horváth M. (2000). Klimó püspök könyvtáralapítása. In Boda M. – Kalányos K. – Surján M. – Tüskés T. (szerk.). *A könyv- és könyvtárkultúra ezer éve Baranyában. Tanulmányok* (pp. 81–90). Pécs: JPTE.
- Illés P. A. (szerk.) (1999). *Felekezetek és identitás Közép-Európában az újkorban*. (Sentire cum ecclesia 1.) Piliscsaba – Budapest: PPKE – METEM
- Jakab E. (1884). *Aranka György és az erdélyi nyelvművelő és kéziratkiadó társaság*. Budapest: Egyetemi Nyomda.
- Jakó Zs. (1976). A balázsfalvi nyomda kezdetei. In Jakó Zs. *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez* (pp. 252–256). Bukarest: Kriterion Kiadó.
- Jakó Zs. (1997). Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező. In Jakó Zs. *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez* (pp. 359–382). Budapest: METEM.
- Kalmár J. – Varga J.J. (1993). *A magyar királyság berendezésének műve. Függelék: A pozsonyi rendi bizottság tervezete. Az ún. „Magyar Einrichtungswerk”*. (Századok Füzetek, 1.) Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- Kalmár J. – Varga J. J. (2010). *Einrichtungswerk des Königreichs Ungarn 1688–1690*. (Forschungen zur Geschichte und Kultur des östlichen Mitteleuropa, 39.) Stuttgart: Steiner Verlag.
- Kelecsényi, G. (1988). *Múltunk neves könyvgyűjtői*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Király P. (2003). *A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása. A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai 1777–1848*. (Dimensiones culturales et urbaniales Regni Hungariae 3.) Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék.
- Klaniczay T. (1993). Die Benennungen „Hungaria” und „Pannonia” als Mittel der Identitätssuche der Ungarn. In T. Klaniczay – K. Németh S. – P.-G. Schmidt (szerk.). *Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn* (pp. 83–100). (Studia Humanitatis. Bd. 9.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kókay Gy. (1999). A magyarországi könyvtárak és a művelődés a 18. század második felében – Klimó György emlékezete. *Magyar Könyvszemle* 115. pp. 304–313.
- Kósa L. (szerk.) (1998). *Magyar művelődéstörténet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Kosáry D. (1996). *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lukács L. (1989). *A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773)*. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 25.) Szeged: JATE.
- Magyar T. A. K. (szerk.) (1976). *Fejezetek a 150 éves Akadémiai Könyvtár történetéből*. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának közleményei. Új sorozat, 2.) Budapest: MTAK.
- Marte, J. – Ionitá, V. – Márza, I. – Suttner, E. Ch. (szerk.) (2010–2011). *Die union der Rumänen Siebenbürgens mit der Kirche von Rom. – Unirea românilor transilvăneni cu Biserica Romei*. 2 vol. București: Editura Enciclopedică.

- Márza, E. (2005). Die Bibliothek der Metropole von Alba Iulia. In F. Barbier – I. Monok (szerk.). *Les bibliothèques centrales et la construction des identités collectives* (pp. 133–154). (L'Europe en réseaux. Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918. – Vernetzt Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918. Bd. III.) Leipzig: Universitätsverlag.
- Márza, I. (2005). Die Bibliothek der Metropole von Alba Iulia. In F. Barbier – I. Monok (szerk.). *Les bibliothèques centrales et la construction des identités collectives* (pp. 155–162). (L'Europe en réseaux. Contributions à l'histoire de la culture écrite 1650–1918. – Vernetzt Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918. Bd. III.) Leipzig: Universitätsverlag.
- Mészáros I. (1981). *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mikos É. (2010). *Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*. (Szóhagyomány) Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Monok I. – Budai A. – Hapák, J. (2006). *A magyar bibliofília képeskönyve*. Budapest: Korona Kiadó.
- Monok I. – Ötvös P. – Verók A. (szerk.) (2004). *Erdélyi könyvesházak IV/1–2. – Bibliotheken in Siebenbürgen IV/1–2. Lesestoffe der siebenbürgen Sachsen, 1575–1750*. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4/1–2.) Budapest: OSZK.
- Monok I. – Viskolcz N. – Tonk S. (szerk.) (1991). *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/2.) Szeged: JATE.
- Monok, I. (2002). La bibliophilie en Hongrie au XVIIIe siècle. *Art et métiers du livre*, Nr. 230, pp. 20–25.
- Monok I. (2007). A bajor nyomdászat szerepe Magyarország rekatolizálásában. Statisztikai megközelítések. In Kalmár L. (szerk.). *Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére* (pp.35–38). Budapest: Universitas Kiadó.
- Monok I. (2008). A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről. Részmerleg egy hosszú alap kutatás eredményeiről. In Hegyi Á. – Simon M. (szerk.). *„Apró cseppekből lesz a zápor.” Bakonyi Géza emlékkönyv* (pp. 23–43). (Habent sua fata libelli IV.) Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó, Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Nazor, A. – Bratulić, J. – Tomasović, M. (2002). *Drei Schriften – Drei Sprache. Kroatische Schriftdenkmäler und Drucke durch Jahrhunderte*. Ausstellung in der Staatsbibliothek zu Berlin Preussischer Kulturbesitz. 26. April – 8. Juni 2002. Zagreb: Erasmus naklada.
- Oláh R. (2009). *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon. 1530–1750. Jegyzékszerű források*. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/2.) Budapest: OSZK.
- Pálfi J. (2009). *Református felsőoktatás Erdélyben*. Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Pavercsik I. (1999). A magyar könyvkereskedelem történetének vázlata 1800-ig. In V. Ecsedy J. (szerk.). *A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában 1473–1800* (pp. 295–340). Budapest: Balassi Kiadó.
- Puskás, A. (2006). Az örmény apostoli egyház és az örmény katolikus egyház identitástudata. In Óze S. – Kovács B. (szerk.). *Örmény diaszpóra a Kárpát-medencében. I. kötet* (pp. 9–27). (Művelődéstörténeti műhely. Felekezet és identitás, 1.) Piliscsaba: PPKE BTK.

- Ring, É. (2005). Les philosophes des Lumières dans les bibliothèques de l’Hongrie. In F. Barbier – I. Monok (szerk.). *Les bibliothèques centrales et la construction des identités collectives* (pp. 247–254). (L’Europe en réseaux. Contributions à l’histoire de la culture écrite 1650–1918. – Vernetztas Europa. Beiträge zur Kulturgeschichte des Buchwesens 1650–1918. Bd. III.) Leipzig: Universitätsverlag.
- Sárközy P. (2001). Il „pre-illuminismo cattolico” e la crisi del riformismo illuminato in Ungheria. In G. Platania (szerk.). *Conflitti e compromessi nell’Europa « di centro » fra XVI e XX secolo* (pp. 241–256). Atti del 2o Colloquio Internazionale (Viterbo, 26–27 Maggio 2000). Viterbo: Sette Città.
- Simon M. – Szabó Á. – Deé Nagy A. (1997). *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója*. (A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit II.) Szeged: Scriptum Rt.
- Sipos G. (2000). *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713–1736*. (Erdélyi Tudományos Füzetek, 230.) Kolozsvár: Erdélyi Múzeum Egyesület.
- Stanciu, L. (2010). *Iluminism central european. Școala Ardeleană (1700–1825)*. Cluj-Napoca: Editura Mega.
- Szárász O. (2008). Paolo Segneri művei Magyarországon. *Magyar Könyvszemle*, 124, pp. 123–140.
- Szarvasi, M. (1939). *Magánkönyvtárak a XVIII. században*. Budapest: Egyetemi Nyomda.
- Szelestei Nagy L. (2000). Ludovico Antonio Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében. *Magyar Könyvszemle*, 116, pp. 287–303.
- Szelestei Nagy L. (2010). Ludovico Antonio Muratori művei Magyarországon a 18. század második felében. In Szelestei Nagy L. *Eszmék és arcok a 18. századi Magyarországról* (pp. 100–112). (Historia litteraria, 26.) Budapest: Universitas Kiadó.
- Szögi L. (szerk.) (1994). *Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái*. Budapest: MKM.
- Tóth A. (1982). *A budapesti Egyetemi Könyvtár története, 1561–1944*. Budapest: ELTE EK.
- Tóth A. (1986). Ungarische Bibliotheksgeschichte vom Frieden von Sztamár (1711) bis zum Österreich-Ungarischen Ausgleich. *Gutenberg-Jahrbuch* 1986. pp. 361–376.
- Tóth, F. (2002). Le Jansénisme dans les collections de la bibliothèque diocésaine de Szombathely. In D. Tollet (szerk.). *Le Jansénisme et la franc-àçonnerie en Europe Centrale aux XVIIe et XVIIIe siècles* (pp. 183–196). Paris: PUF.
- Tóth G. (2006). *Bél Mátyás kéziratai a Pozsonyi Evangélikus Líceum könyvtárában. Katalógus – Catalogus manuscriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur*. (Nemzeti téka) Budapest: OSZK.
- Travnik, J. (1933). Zur Entstehung der Kirchenfürstlichen Bibliotheken Ungarns im 18. Jahrhundert. In J. Bleyer – H. Schmidt – Th. Thienemann (szerk.). *Festschrift für Gideon Petz* (pp. 147–188). (Arbeiten zur deutschen Philologie. LX.) Budapest.
- Tüskés G. – Knapp É. (2002). Esterházy Pál Mária-atlasza. In Tüskés G. – Knapp É. *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században* (pp. 106–149). (Irodalomtörténeti Füzetek, 151.) Budapest: Argumentum Kiadó.
- Varga Cs. I. (1994). „Boldogasszony anyánk...” A Mária-kultusz irodalmunkban. In Varga Cs. I. (szerk.). *Szent művészet. Tanulmányok az ars sacra köréből* (pp. 163–184). Budapest: Xénia Kiadó.

- Veress E. – Domokos S. (1982). *A budai Egyetemi Nyomda román kiadványainak dokumentumai 1780–1848*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Vermes G. (2011). *Kulturális változások sodrában. Magyarország 1711 és 1848 között*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Zvara E. (2001). *Katolikus intézményi gyűjtemények Magyarországon, 1526–1750*. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/1.) Szeged: Scriptum Rt.